

Tévedgetőlöz-... node alig tudok annyi gyakorító képzőt összehordani, amennyi Kodolányi nyelvtörténeti, népryelvi és idézésbeli tévedgetőlözgélő nem-lévőség-mondásainak gyakoriságaira elegendő volna. Pihenjünk a jövő számig. Ott ennek a „ridendo dicere“ rovatnak, melynek most már Kodolányi Jánoson kívül Admirátor János és Horváth Lajos is szenvedendő munkatársai lettek (l. a Magyar Élet májusi és júniusi számát). —

(folytonos folytatása következik.)

Mészöly Gedeon.

Szörnyű.

A 'rettenetes, borzasztó' jelentésű *szörnyű* azok közé a magyar szavak közé tartozik, amelyeknek eredetéről a magyar nyelvtudomány semmit sem tud. Czuczor—Fogarasi keleti nyelvekben kereste e szó rokonságát, mint annyi másét, de szófejtésének nem tudta tudományosan okát adni: módszerét, el is nevezték „délibábos“ nyelvészetnek. Rajta kívül, tudtommal, csak Budenz foglalkozott e szó multjával, de az ő megfejtési kísérlete is elfogadhatatlan (MUSz.). A Tüzetes Magyar Nyelvtan megkockáztat ugyan valamit sejtetni a *szörnyű* eredetéről, de minden bizonyíték nélkül (i. m. 80.). Azt olvassuk itt, hogy a *szörnyű* melléknévi igenév, tehát valami **szörny* ige származéka lenne, vagyis olyan részekből áll, mint pl. *iszonyú*, *kopoltyú*, *pattantyú*.

Csak hogy **szörny* ige sem a mai magyar nyelvben nincs, sem a régi magyar nyelvben nem volt. Ezért mondja Kräuter egy helyütt (MNy. IX, 25), hogy nem tudja a *szörnyű* eredetének kielégítő magyarázatát adni. Van ugyan a mai magyar irodalmi nyelvben egy *szörny* főnév, de ez, mint Szily Kálmán kimutatta, nyelvújításkori alkotás, Baróti Szabó Dávidnál fordul elő először (NyUSz.). *Szörny* főnévből tehát a *szörnyű* melléknév nem származhatott, mert ez filius ante patrem lenne.

Ennyi sikertelen próbálkozás után legjobb, ha úgy indulunk szófejtő utunkra, hogy nem viszünk magunkkal semmit, csak azokat a régi magyar nyelvi adatokat, amelyeket a középmagyar nyelvnek többnyire névtelen művelői hagytak reánk, késő utódokra. Ezekből megtudhatjuk, hogy a *szörnyű* legrégebbi, XV. századbéli hangsora *szërnyé* volt (NySz.), ebből lett azután a mai *szörnyű*. Megemlítem még azt is, hogy e szónak egy Jókai-codexbeli származéka *mëgszirnyédëtt* alakban olvasható (2b).

Ha ezt a nyelvi igazságot sikerült is kétségtelenül megállapítanunk, meg kell vallanunk, hogy ezzel semmivel sem jutottunk közelebb a szó eredetéhez. Meg kell tehát vizsgálnunk a *szörnyű* és származékai régi jelentésváltozatait is: hátha ezek valamelyike derít fényt a megfejtendő szó multjára, rokonságára.

Codexeink *szörnyő dolog*-ról, a *nézés szörnyő* voltáról, *szürnyű halál*-ról értesítenek (NySz.). A Domonkos-codexben (196) a *szörnyő* a *szép* ellentéte: „Az ő színéről né itélj, ha *szép*, vagy *szörnyő*“ (NySz.). Páriz Pápai szótárában már megvan a *szörnyű gyilkosság* is. A *szörnyű* 'nagyon' jelentése Apácai Csere Jánosnál fordul elő először: „A füzfa *szörnyű hamar nő*“ (NySz.). A Guary-codexben a pokolban *igön rēttenetős szörnyűség* vagyon, „mert ott lészön *ördögöknek szörnyűségős látások*“ (1). Az irigy ember „más embörnek szépségéből *mēgfeketődik és szörnyűvé lészön*“ (5).

Sajnos, a *szörnyű*-nek ezek a ma is ismert jelentésváltozatai sem nyitnak utat e szó eredetéhez.

De az már figyelmet érdemel, hogy a Jókai-codexben levő, imént említett *męgszirnyédętt* származéknak a ma már ismeretlen *ęktelen lett* a jelentése: „Mikoron Szent Ferenc męglen vala ez világi ruhában, penitęnciáért męndęnęstől *męgszirnyędętt és męgsárgólott*, úgy, hogy sokaktól balkatagnak alojthatnék“ (2), sőt, mikor így járt-kelt, „sárval, kęvekvel önnön tulajdonitól, mikęppen idegęnęktél, számtalan bosszúságokval illetetik vala“ (3). — Kętsęgtelen, hogy itt a *męgszirnyędętt és męgsárgólott* Szent Ferenc testi állapotára vonatkozik, tehát nem lelki állapotot: félelmet, megrémülést, vagy más effélet akar jelölni. Dehát milyen lehetett a penitęncia által „męndęnęstől *męgszirnyędętt és męgsárgólott*“ Szent Ferenc, hogy męg męg is kővezték? Vajjon csak soványabb lett a penitęncia következtében, vagy egyéb *ęktelenség* is csúfította testét? Ezt a szövegéből ma már aligha fogja valaki megállapítani, de valószínűnek męgis azt mondhatjuk, hogy Szent Ferenc nem sok gondot viselhetett külsejére, hajára, szakálára sem, bizonyosan borzas, torzomborzos hajú és szakálú is volt. Az összekúszált haj és szakál nemcsak a mai ember előtt *ęktelen*, az volt már a középkorban is. Mikor Szent Domonkos ünnepén egy asszony fejét mosni kezdte, és őt ezért az egyik szomszédja megfeddette, azt felelte, hogy a barátok ünnepét meg nem üli, fejének mosását el nem hagyja. Ezért büntetésből ennek az asszonynak a fejébe „nagy fájdalomnéne bé, mintha mindęn hajait kiszaggatnáják, *męly hajak úgy szőntek vala őszve*, mintha őszveszőttek volna őket, annyéra, hogy szikség volna *ő hajait elbērętválni ő fejéről, hogy ilyen *ęktelenségét* né viselne az ő fején* (174).“ Az *őszveszönt* haj Göcsejben męg ma is *szüntős* és ezt jelenti: 'borzas, fésületlen' (Göcsej: Gönczy F., 514. l.). Nyilvánvaló tehát, hogy az asszony *őszveszönt* haja borzas volt, ami *ęktelenségnek* számított, ezért kellett azt leberętválni. Amint tehát ezt az asszonyt borzas hajáért megvetették, éppen úgy viselkedtek Szent Ferenc iránt is, mikor az „penitęnciáért męndęnęstől *męgszirnyędętt és męgsárgólott*“. A *męgszirnyędętt* tehát ezt is jelenthette: *borzas lett*.

Tudom, hogy ez a jelentéstani fejtegetés eddig legfeljebb csak

lehetőségnek számít. De ha sikerül egy olyan nyelvi adatot találnom, amelyik egész határozottan állítja azt, amit eddig csak valószínűnek mondhattunk, vagyis a két adat egymást erősíti: a *szörnyű* eredetének felkutatásában már jelentős lépéssel haladtunk előre.

Ilyen nyelvi adatra bukkantam rá a Döbrentei-codex legvégén, Jób könyve IV. része 15. versének fordításában: „És mikor lélék én előttem múltnejék (= elmenne), én testemnek szőri megszörnyődének“ (518). Károli Gáspár az idézett helyet így fordítja: „Mivelhogy az én ortzám előtt egy lélek méne el, melly az én testemnek minden szőrit felborzasztá“. A Vulgata megfelelő helyén a latin szöveg így szól: „Et cum spiritus me praesente transiret, in horruerunt pili carnis meae“. Még ideírom Luther német fordítását is: „Und da der Geist vor mir überging, stunden mir die Haare zu Berge an meinem Leibe“.

Szőri megszörnyődének = *szőrit felborzasztá* = *inhorruerunt pili* = *stunden die Haare zu Berge*: azonos értelmű kifejezések, és senki sem kételkedhetik benne, hogy mindegyik a lelki állapotot tükröző testi jelenséget fejezi ki. Aki fél valamitől, annak a félelemtől felborzolódik a haja: *megszörnyődik*. Löczy Lajos csurgói tanítótól hallom, hogy a Szigetvár közelében lévő Bűrösön, ha valami rettenetes dologról beszélnek, sűrűn hallani ezt a szólást: „Mindön szál szőröm az égnek át (= állt)“. A Döbrentei-codexbeli *megszörnyődének* más szóval ezt jelenti tehát: 'égnek állt, felborzolódott'. — Ez az adat, amint látjuk, megerősíti azt az előbbi feltevésünket, hogy a Ferenc legendában előforduló 'megéktelenült' jelentésű *megszörnyédett* Szent Ferenc torzomborz voltára is vonatkozhatott.

Most arra az egyetlen egy lehető ellenvetésre gondolok, hogy a Döbrentei-codex Jób könyvének fordítója hátha *egyéni módon*, a korabeli nyelvszokástól eltérően fordította az „én testemnek *szőri megszörnyődének*“ kifejezést! Hiszen — megvallom — a *szőr megszörnyődik* 'inhorret pilus' kifejezésre sem codexekből, sem a codexek kora után való időkől nem tudok több példát idézni.

Ha nyelvünk története számos analógiával nem támogatna a *szörnyű* eredetének fejtegetésében, ha eddigi nyelvtörténeti ismereteinkkel egészen ellenkező eredményre jutnák e szó eredetének vizsgálatában, akkor ezt az ellenvetést figyelembe lehetne venni, bár annak igaz voltát aligha tudná valaki bebizonyítani. De az az eredmény, amire a *szörnyű* eredetének feltárásában jutok, annyira azonos a többi, a *szörnyű*-vel rokonértelmű szavak eredetével, hogy ennek az ellenvetésnek jogosultsága nincs.

Itt van mindjárt a 'megijed' jelentésű *mégrémül*. Tudjuk, hogy a régi magyar nyelvben volt ilyen kifejezés is: a *föld megrémül* (NySz.). A lelki jelenséget jelölő *mégrémül* meg a testi

megnyilatkozást kifejező (*a föld megrémül* 'reng') etymologiaiilag ugyanaz a szó. E szó jelentésfejlődését csak úgy magyarázhatjuk, — mint ahogy valóban magyarázzák is — hogy a *megrémül* szó eredetileg ezt jelentette: 'remeg, reng'. Előbb volt tehát ez a kifejezés: *a föld megrémül* 'megindul, reng', és csak azután keletkezett ez: *az ember megrémül* 'megremeg' → 'ijedség következtében megremeg' → 'megijed'. — Mészöly egyetemi előadásából tudom, hogy volt a régi magyar nyelvben egy *iszamik* ige. Azt jelentette: 'csúszik, elesik, eltántorodik'. Ennek az *iszamik* igének egyik származéka: *iszánkodik*! (ebből lett: **iszám-kodik*) Szentesen még ma is él, és azt jelenti, 'a jégen csúszkál'. Mészöly meggyőző magyarázata szerint az *iszamik* ige *iszamó* igenevéből lett a ma is ismeretes *iszonyú* 'rettenetes', még pedig úgy, hogy az *iszamó* eredetileg csak ezt jelentette: 'eleső vagy elejtő'. A BodC.-ben olvashatunk *iszamó kő*-ről. Azt jelenti: 'csúszós kő'. A régi magyar nyelvből való idézet ez is: „Picin híja, hogy *lábaim el nēm iszamodának*“. (NySz.)

De az ember nemcsak a föld csúszós volta, vagy lábának erőtlén volta miatt lehetett *iszamó* 'tántorgó', hanem lelki megrendülés, megijesztés következtében is megtántorodhatik. Ezért az *iszamó* > *iszonyú* jelentésfejlődése ez volt: 1. 'eleső, elejtő, eltántorodó, eltántorító' → 2. 'félelem, lelki megrázkódtatás következtében eltántorodó, eltántorító' → 3. 'megfélemlítő, borzalmas'. (Az *iszonyú* eredetéről szóló fejtegetését Mészöly aligha tette közzé, mert Bárczi Géza „Magyar szófejtő szótára“-ban nem tud róla.) — Csak éppen megemlítem, hogy a ma már csak lelki vonatkozású *indulat*, is az *indul* ige származéka.

Amint tehát a *megrémül*, *iszamó* > *iszonyú*, *indulat* eredetileg a leki jelenséget kísérő testi megnyilatkozást jelölte, éppen úgy a *megszörnyödének* szónak is 'felborzolódnak, stunden zu Berge' az eredeti értelme. Ha pedig ez így van — már pedig így van — akkor a *megszörnyődik* ige és a *szörnyű* melléknév csak a ször főnév származéka lehet.

Állításomat a *szörnyű*-vel teljesen hasonló fejlődést mutató *borzad*, *borzasztó*, *borzas* történetével igazolhatom. Ezekről Beke Ödön mutatta ki, hogy mind a *borz* állatnév származéka (NésNy. VIII, 120). A *borz* testét ugyanis, mint Beke a régi magyar Brehmből idézi, „meglehetősen hosszú, durva, csaknem sörteszerű, fényes szőrruha fűdi (I:596) ... megvan az a rossz szokása, hogy a kellemetlen jelenségektől roppantul megijed. Ilyenkor reszketve, tüszkölve hátrál pár lépést, fölborzolja szőrét, és csupa kétségbeesésből örült vakmerőséggel rohan rá ijedelme okozójára“ (607). Amikor tehát valakinek a haja kuszált, olyan, mint a *borz* szőre, arról mondhatni azt, hogy *borzos* ~ *borzas*. Mondották is, és mondják is, úgy, hogy ma már senki sem gondol a *borzas* szó hallatára, hogy az a *borz* állatnév származéka. Akinak meg a haja ijedtében az égnek állt,

úgy, mint a borz szőre, mikor azt megijesztették, arról meg azt mondozták: *borzad*, *mégborzad*. A *borzasztó* jelentésében sem érezzük ma már a testi állapot jelölését, pedig ez is a *borz* főnév származéka, hanem csak a félelem kifejezésére gondolunk. Amint tehát a *borzas* a *borz* (durvaszőrű állat neve) főnév származéka, éppen úgy a *szörnyű* is a *szőr* főnév származéka; a *szörnyű* eredeti jelentése tehát 'szőrös' lehetett. Ebből következik, hogy a *szörnyű* a *szőr*-nek kicsinyítőképzős származéka, úgy keletkezett tehát, mint a *savó*-ból lett a *sava-nyú* (NyH.⁷⁹⁵). És amint a *savanyú*-nak van *savanyodik* igei származéka, éppen úgy lett a *szörnyű*-ből (*még*)*szörnyődik*. Ez utóbinak Döbrentei-codexbeli jelentése: „én testémnek *szőri mégyszörnyődének*“ (= felborzolódának) — még ma is világosan mutatja a *szörnyű* alapszavát.

Hogy az eredetileg 'szőrös' jelentésű *szörnyű* 'rettenetes, borzasztó' jelentésűvé lett, azt a fentebb kifejtett jelentéstani okon kívül elősegíthette az is, hogy a szőrös arc, torzomború haj kellemtelen hatással van a szemlélőre. Erre mutat az a tény, hogy a nép képzeletében, Tápén, él a *szőrös büfögő*. Képzelt vízi lény ez, amely kijön a vízből veszekedni és megkergeti az embereket (MTsz.). Megemlítem még, hogy a szőrös arcú embert *szőr-mók*-nak is hívják (MTsz.), továbbá azt, hogy Kálmán királyt nemcsak azért tartották csúnyának, mert sánta volt, hanem azért is, mert arca szőrös volt: „Kálmány szőrös, sánta és selyp ember vala“ — így szól a Lisznyai Kovács Pál: Magyarok Krónikája című munkájából való idézet (NySz.).

Úgy vélem, hogy *szörnyű* szavunknak a *szőr* főnévből való származtatása hang-, alak- és jelentéstani tekintetben nem kifogásolható, sőt azt hiszem, hogy a régi magyar nyelvből reánk hagyományozott adatok alapján csak így érthető. Hogy mikor keletkezett ez a szó, megmondani nem tudjuk, de azt nyugodtan állíthatjuk, hogy már az előmagyar korban megvolt, hiszen legrégibb codexünkben is előfordul, egyik származéka a Königsbergi Töredékben is olvasható, sőt 1422-ből személynévként is feljegyezték (Oklsz.). Bizonyára nem e tájban keletkezett tehát, hanem jóval előbb, nyelvünk történetének írott adatait megelőző korában.

Nyíri Antal.

Az „az a“ hibás szórendje a zsidótörvény fejezésében.

Öregapáink deák grammaticáiban még benne volt ez a conjugatiót gyakorló példa:

Nom. Hic gallus cantans, in arbore sedens, pira, poma comedens, cucuricu dicens.